

М. І. ПАВЛЕНКО (Київ)

Перебування угруповань Української галицької армії на території Чехословаччини (1919-1923 рр.)

Найтяжчим наслідком поразки української революції стала втрата щойно здобутої державності. По-різному склалася життєва й політична доля активних учасників тих подій, зокрема військових формувань, помітне місце серед яких займала Українська галицька армія. Значна частина її складу опинилася не за своєю волею в ряді країн Європи, в тому числі й в ЧСР. Першими військовими загонами, які потрапили у травні 1919 р. на терени Чехословаччини, були "Гірська бригада" отамана Перського та частини груп "Старий Самбір", "Глибока" і "Крукеничі", очолювані відповідно отаманом Мацейовичем, сотником Средиком і полковником Средоровичем ¹.

Переважаючи сили польської армії під началом генерала Й. Галлера відтіснили їх на територію Закарпаття, що тоді відійшло до Чехословаччини. Сюди ці частини перейшли з усім своїм майном -- військовою технікою, гарматами, обозами, що оцінювалося сумою в декілька десятків мільйонів марок. У Мукачеві воно було перебране Міністерством народної оборони Чехословаччини, а самі війська роззброєні ². Однак Чехословацьке армійське командування було вимушене кинути українські військові частини, головню артилерію, проти угорських комуністичних угруповань у Словаччині, аби припинити їх активні дії. В даній операції українські вояки мали значні втрати: 350 поранених і вбитих ³.

Після завершення боїв на угорському фронті військові частини УГА перевели у невеличке містечко — Німецьке Яблонне, що знаходилося в Судетах, неподалік від чесько-німецького кордону, і мало близько 3 тис. жителів. За містом уже існував табір, збудований для російських військовополонених ще за часів першої світової війни. Тут і були інтерновані бійці УГА, яких налічувалося понад 4 тисячі, в тому числі 400 старшин. У

цьому таборі також перебувало 100 жінок і 120 дітей ⁴. Галицькі військові частини дістали офіційну назву "Українська бригада в Німецькій Яблонні". Її очолив полковник А. Варивода, якого з листопада 1920 р. замінив генерал В. Курманович.

На протязі першого року інтернування мешканці табору у Німецькій Яблонні плекали надію на його тимчасовість і прагнули пристати до об'єднаних сил Є. Петрушевича і С. Петлюри. Така нагода випала декому із них восени 1919р., коли за дорученням Є. Петрушевича для скріплення антибільшовицького фронту з Німецького Яблонного було направлено 50 старшин, кілька підстарший і стрільців під проводом полковника Федоровича і отамана Черського. На місце бойових дій вони вирушили через територію Румунії, але коли на початку грудня дісталися до Буковини, більшовики підійшли вже до кордонів Румунії. За цих умов бійці УГА були інтерновані румунською владою ⁵.

Проте українці в Німецькій Яблонні все ще сподівалися повернутися на батьківщину, докладно не відаючи про військові невдачі УГА, пошесть тифу, що скосила її ряди, і витіснення військових угруповань С. Петлюри і Є. Петрушевича за межі України.

Влітку 1920 р. до Німецького Яблонного прибувають втікачі із польського полону, найбільше з табору в місті Тухолі, біженці з Галичини та 900 колишніх військовополонених — українців за походженням — із італійського міста Кассіно. Перенаселення табору змусило чехословацьке командування відокремити цей контингент від Української бригади і перевести його до табору колишніх російських військовополонених в місті Ліберцях, що знаходилося в 20 км від Німецького Яблонного. Для керівництва ним 10 серпня 1920 р. відкомандировується отаман Мацейович з кількома старшинами та "переходовим відділом", з якого постанала опісля булавна сотня. Від того часу він почав офіційно називатися "Український робітничий табір у Ліберцях".

У вересні 1920 р. до Ліберців направилося й інше військове угруповання галичан, а саме Запасава бригада 5-ї Херсонської дивізії Армії УНР, командування якою перебрав генерал А. Кравс. Вона опинилася на території Чехословаччини влітку 1920 р. Причиною її відходу з бойових позицій польсько-радянського фронту над Дністром, у районі Городенки-Коломиї, стало вороже ставлення до галичан поляків і небезпека розділити долю підступно роззброєних і полонених ними II і III бригад Червоної Української галицької армії, які зірвали союз з більшовиками і перейшли на сторону Армії УНР. На цей крок підштовхнули їх і певні суперечності між старшинською верхівкою галичан і наддніпрянців, оскільки останні посіли у галицьких підрозділах командні посади.

На 16 вересня 1920 р. у Ліберцях налічувалося 483 старшини, 162 стрільці, 26 жінок і 6 дітей ⁶. Проте цей контингент постійно оновлювався за рахунок прибуваючих сюди із Польщі військових і цивільних галичан і від'їжджаючих звідси робітничих груп. Так, на 31 грудня 1920 р. тут уже перебували 450 старшин, 563 стрільці, 66 жінок і 25 дітей ⁷.

Українські інтерновані перебували фактично на становищі, максимально наближеному до статусу чехословацьких військовиків. За чехословацьким воєнним зразком на інтернуванні відбулося переоформлення українських військових частин, які з курінної системи перейшли на полкову. Ця ж система поширювалася і на частини, інтерновані у Ліберцях.

Всі вони знаходилися на самоврядуванні і самообслуговуванні. Вояки безпосередньо підпорядковувалися командуванню. В свою чергу, українська таборова адміністрація мала подвійне підпорядкування: українське - уряду ЗУНР з осідком у Відні і дипломатичному представництву

ЗУНР у Празі та чехословацьке - Міністерству народної оборони і міському команданту. У Німецькій Яблонні ним був майор Янза, у Ліберцах — підполковник Ільч.

Вся ж виконавча влада знаходилась у руках українського командування — українського команданта табору та його канцелярії. Без їх дозволу українська охорона нікого не пропускала до табору і не випускала з нього. Вони видавали і перепустки для виходу до міста. Оскільки таборити мали можливість виходу у місто, то відправляли службу Божу як у місцевих храмах, так і у власних таборових каплицях. Із українських вояків складалася охорона арешту, пожежна частина. Вони ж працювали на кухні, у пральні, лазні, майстернях, зокрема шевських і кравецьких. У Німецькій Яблонні останні мали досить великий штат (12 кравців і 16 шевців) і добре обладнання (7 машин)⁸. Медична допомога подавалася у таборових шпиталях (лічницях) власним медичним персоналом. Тяжко хворі направлялися до чехословацьких військових шпиталів, а оздоровлювалися у санаторії в Штенбергу.

У таборах діяли суд честі для старшин і армійський суд. Тут розглядалися і кримінальні справи стосовно розкрадання грошей, пропачі коней тощо⁹. Старшини і одружені мали право жити на приватних квартирах у місті. Практикувалися службові відрядження, причому не лише у межах Чехословаччини, але і за кордон, зокрема до Відня, з метою зв'язку з урядом ЗУНР, придбання книжок тощо. Військовослужбовці також мали право на відпустку, вступу до вищих навчальних закладів Чехословаччини. Так, впродовж 1920—1922 рр. на студії подалося 507 таборитів¹⁰.

Міністерство народної оборони забезпечувало інтернованих помешканням, харчуванням, обмундируванням та всім необхідним для існування, видавало їм платню нарівні з чехословацькими військовослужбовцями.

Прихильне ставлення чехословацьких владних структур до підрозділів УГА можна пояснити рядом факторів. Насамперед, галичани разом з чехами і словаками ще недавно належали до єдиної держави — Австро-Угорщини і не втратили відчуття певною мірою колишніх співвітчизників, котрі мали й спільну мету — вирватися із колоніальної залежності.

Крім того, тоді у Чехословаччині склалися не досить доброзичливі відносини з Польщею, з якою йшов спір за Тешинську Силезію. З цієї ж причини Польща надала притулок представникам словацьких опозиційних кіл і поділяла їх сепаратистські домагання. Тому в особі галичан Чехословацька Республіка певною мірою підтримувала антипольські сили.

З іншого боку, ще існувала надія на відновлення української державності. В Чехословаччині перебували дипломатичні місії УНР і ЗУНР, які активно поширювали цю ідею серед чехословацьких урядовців, а деякі представники галицької еміграції взагалі виступали за утворення федерації між Чехословаччиною і Східною Галичиною. На той час на заваді чехословацько-українського порозуміння вже не стояла колишня пронімецька українська орієнтація і гору брали не політичні розрахунки, а економічна доцільність, зокрема перспектива надходження до ЧСР галицької нафти.

До того ж, українські військові частини могли бути кинуті на більшовицький фронт, в чому мала зацікавленість Антанта, а значить, і держави, які добивалися її прихильності, отже, і Чехословацька Республіка.

І нарешті, українські війська, як і всю українську еміграцію, підтримував президент Томаш Масарик, що було адекватною відповіддю на теплий прийом його урядом УНР та допомогу в формуванні і забезпеченні чеських легіонів. На доброзичливому ставленні до України не позначилася виношувана Т. Масариком ідея російсько-української федерації (на кшталт чесько-словацької), оскільки він був прибічником рівноправ-

ності її партнерів і можливості їх окремішнього національно-культурного розвитку.

Проте чехословацька влада прагнула не афішувати приязне ставлення до інтернованих, аби зайвий раз не дратувати своїх сусідів. Опосередковано про це свідчить заборона на початку грудня 1920 р. командування Німецького Яблонного писати в листах до рідного краю про стосунки інтернованих з чехами, щоб не зашкодити їм. До того ж, останні, як наголошувалося в наказі, можуть розцінити це як шпигунство. А таборова цензура зобов'язувалася не пропускати таке листування¹¹. Подібним фактом, що підтверджував дану чехословацьку тактику, стала заборона у жовтні 1920 р. чехословацького команданта Ліберець, підполковника Ільча співати українські пісні в громадських місцях, оскільки це могло сприйматися як політична акція. Усіх старшин, котрі завинили в цьому, позбавляли права на приватне мешкання¹².

У ставленні чехословацького військового командування до окремих українських військових частин були свої відмінності. Так, поділ інтернованих між двома таборами мав, крім причини перенаселення Німецького Яблонного, і політичне підґрунтя. В Німецькім Яблонні залишилися більш благонадійні галицькі військові підрозділи, які допомогли придушити угорський комуністичний заколот на території Словаччини і свого часу боролися проти поляків (тогочасних потенційних супротивників чехословаків), тоді як більшість мешканців табору в Ліберцях виступали їх союзниками в тандемі Петлюра-Пілсудський, а лояльність біженців-галичан було не просто перевірити.

В самих же Ліберцях теж існувала градація між таборитами. Вояки генерала А. Кравса і сотня отамана Мацейовича об'єднувалися в окремі сотні, інші — формувалися із військовополонених, так званих "кассінців", "тухольців" і біженців-галичан.

Виразно ця диференціація простежувалась у розмірах грошового доволства інтернованих. Як зазначалося, спочатку Українська бригада в Німецькім Яблонні одержувала платню, адекватну платні чехословацьких військовослужбовців. Старшини ж у Ліберцях отримували 3 корони щоденно і стрільці — 50 сотенних щоденно. З листопада 1920 р. встановлюється оплата для старшин Німецького Яблонного 5 корон щоденно і стрільців — 50 сотенних щоденно, а так званий "льон" старшин у Ліберцях знизився до оплати стрільців (крім сотень генерала А. Кравса і отамана Мацейовича). Жінки і діти протягом всього інтернування отримували лише харчування¹³.

Тяжке матеріальне становище ліберчан спонукало Є. Петрушевича вести переговори з урядом ЧСР про урівняння таборитів у їх забезпеченні всіма формами доволства. Т. Масарик обіцяв це зробити, але далі обіцянок справа не просунулась¹⁴. Проте не залишали співвітчизників у біді старшини Німецького Яблонного. Вони ухвалили відраховувати певний відсоток свого грошового утримання (сімейні — 8 %, неодружені — 16 %) у фонд вдів і сиріт військовиків УГА, з якого значна частина мала надходити інтернованим у Ліберцях у вигляді матеріальної допомоги, безпроцентної позики тощо. До збору грошових пожертвувань долучалися і стрільці.

Так, вже наприкінці листопада 1920 р. старшини Німецького Яблонного надіслали ліберцівським таборитам 26 тис. корон (40 корон кожному), а стрільці — 20 тис. корон (31 корону кожному). Наприкінці грудня того ж року розмір стрілецького пожертвування становив 12 тис. корон (18 корон кожному), а старшинського на початку січня 1921 р. — 40 тис. корон (по 62 корони кожному)¹⁵. Крім того, вирватися із лещат злиднів

сприяли і таборів товариства "Самопоміч". Таборити створювали власні фонди, у першу чергу для підтримки тяжко хворих. Одним із них став фонд четаря В. Ляха, до якого надійшло 367 корон від мешканців таборів і 786 корон — від робітничих відділів¹⁶.

Поряд з матеріальним забезпеченням чехословацьке і українське командування належну увагу приділяло підтримці боєздатності та військової дисципліни своїх підлеглих. З цією метою сотні займалися військовими вправами в сусідніх околицях, а в самому таборі відбувався домашній вишкіл у военній справі, діяли курси артилерії, скорострілів. Старшини поглиблювали свої фахові знання на спеціальних курсах, а згодом — у старшинських школах, де читалися лекції з воєнних дисциплін, у тому числі з картографії і топографії, військової тактики, зв'язкової служби (телеграфної), вивчалось озброєння (зокрема, бронепотягів, літаків)¹⁷. У навчальному процесі приділялась увага плеканню військових чеснот і національної свідомості¹⁸.

Враховуючи ту обставину, що до складу Галицької армії (сформованої ще за часів Австро-Угорської імперії) входили німці, а пізніше (в період УНР) — і наддніпрянці, які не всі добре володіли українською мовою, її запровадженню в армії приділялася значна увага. Знання мови вимагалось при вступі до армії та було вагомим аргументом у разі підвищення по службі. Тому для вивчення української мови створювалися спеціальні курси¹⁹.

Окрема комісія в Німецькій Яблонні, за австрійським взірцем, випрацювала військовий правильник. А пізніше у Йозефівському таборі (про який мова буде йти далі) у 1921—1922 рр. діяла термінологічна комісія, яка збрала матеріал для термінологічного військового словника на 1200 слів²⁰.

Не полишаючи надії використати свої військові сили у національно-визвольній боротьбі і намагаючись залучити до неї якомога ширше коло емігрантів — вихідців із Східної Галичини, у листопаді 1920 р. командант Німецького Яблонного звернувся до них із закликом встати на військовий облік. Це дало певні результати, оскільки галичани (біженці і військово-полонені), опинившись на території Чехословаччини, прибували саме до таборів УГА. Для виучки таких новобранців із середовища старшин готували інструкторів²¹.

Зазначені заходи допомогли перетворити військових блукачів на добре вимуштрувані, модерні військові частини. В цьому мали можливість пересвідчитися у березні 1921 р. при перегляді Української бригади генерал чехословацької армії Я. Сировий і представники військових місій США і Франції²².

На високий рівень у таборах була поставлена розвідка, підрозділи якої офіційно називалися "Пресові бюро". Вони мали власну канцелярію і тримали агентів майже у кожному бараці. До їх функцій входили непомітний нагляд за всіма прибулими, цензура листів і перегляд часописів, виявлення джерел ворожої агітації і агентів іноземних розвідок. Українська розвідка працювала у порозумінні з чехословацькою і утримувалася на кошт її уряду, одержуючи 500 корон.

Обов'язком розвідки була і боротьба з дезертирством, що з кожним роком набирало все більшого розмаху. Побутова невлаштованість, політична зневіра, тимчасовий характер режиму інтернування спонукали людей шукати кращої долі поза межами таборів. Якщо з Німецького Яблонного із жовтня 1919 по жовтень 1920 р. втекли 44 особи, то за менш короткий період — з серпня по жовтень наступного року вже налічувалося 138 дезертирів²³. Вояки втікали і з робітничих відділів. Багато з них, після

певних блукань, приставали до інших робітничих сотень, видаючи себе за збігців із польського полону. Для припинення цього 27 серпня 1921 р. був виданий наказ про обов'язкове подання робітничими відділами списків дезертирів. Останні повинні були проводитися через накази Головної команди і, в свою чергу, надсилатися до кожного робітничого відділу²⁴. Таборова розвідка разом з чехословацькою жандармерією намагалися затримати дезертирів і повернути їх до табору.

Певна нормалізація чехословацько-польських відносин, пов'язана з вирішенням Конференцією послів у липні 1920 р. територіальних чехословацько-польських суперечок, вплинула на ставлення уряду Т. Масарика до інтернованих галичан. Намагаючись не афішувати надані їм привілеї, які не можна було приховати від місцевого населення, а відтак і від поляків, уряд Т. Масарика вирішив перевести інтернованих ще до одного колишнього табору російських військовополонених — Йозефова (за стіни старої австрійської фортеці, подалі від людських очей). Мешканців табору із Ліберець сюди перевезли весною 1921 р., а таборитів Німецького Яблонного — восени того ж року. Він отримав офіційну назву "Український військовий табір у Йозефові". Його командиром був призначений генерал А. Вольф²⁵. У Німецькій Яблонній і Ліберцях залишилися робітничі сотні, перші з яких були сформовані в різних регіонах ЧСР ще на початку 1920 р.

Проте і в Йозефівському таборі збереглася диференціація між українськими інтернованими. Він був розділений на дві частини, так звані табори "Б" і "Д". В першому перебували вояки УГА, які перейшли кордон Чехословаччини зі зброєю, в другому — втікачі з польських таборів, військовополонені із Італії, біженці з Галичини. Причому відбулися зміни і в підпорядкуванні цих категорій інтернованих. Перші продовжували утримуватися Міністерством народної оборони, другі перейшли під нагляд Міністерства внутрішніх справ²⁶. В Йозефові значно зменшилося і грошове утримання інтернованих, що мало як економічне, так і політичне підґрунтя.

1921 р. до Чехословаччини через балканські країни починають стікатися залишки розбитої більшовиками врангелівської армії і цивільні біженці. Останні перетинали і східні рубежі чехословацького кордону або потрапляли до Чехословаччини через Австрію і Польщу. В першій половині 20-х рр. щороку сюди прибувало близько 50 тис. громадян колишньої Російської імперії, в тому числі понад 20 тис. росіян, 20—25 тис. українців²⁷. Чимало з них Чехословаччину використовували як своєрідний перевалочний пункт і згодом виїжджали в країни Західної Європи і за океан, деякі поверталися в Галичину і Велику Україну. В 1921—1922 рр. в ЧСР знаходилося близько 25 тис. українських емігрантів²⁸.

Враховуючи проросійські погляди президента Т. Масарика, чехословацький уряд не міг не відреагувати на таку масу новоприбулих. Його відповіддю стала так звана допомога "російська акція". Згідно з нею на друге півріччя 1921 р. російській і українській еміграції надавалося 10 млн. корон. В 1922 р. щомісячно виділялося 3 млн. корон, а в наступному році вже планувалося витратити на ці цілі 50 млн. корон²⁹. Сам Масарик щомісячно видавав із власних фондів ще 10 тис. корон³⁰. Усього до 1937 р. в рамках даної допомогової акції витрачено півмільярда корон³¹.

Ця значна матеріальна допомога ставила уряд перед проблемою пошуку необхідних коштів, а тому змушувала його урізати суми, що виплачувалися військовикам УГА. Дану причину зменшення коштів на утримання УГА засвідчив 23 липня 1921 р. у своєму заклику до інтернованих командарм Німецького Яблонного В. Курманович. Він запропонував для

продовження таборової військової підготовки і культурно-освітньої праці ввести спеціальні відрахування старшинами робітничих сотень: 3 корони для тих, хто заробляє понад 150 корон, і 9 корон — від заробітку понад 450 корон³².

Іншим чинником, що позначився на матеріальному достатку вояків УГА, став процес налагодження влітку 1921 р. відносин з Польщею. Заради подальшого порозуміння чехословацька сторона стала на шлях скорочення норм довольства та фінансування військових формувань. Вивільнені ресурси спрямовувались, зокрема, на допомогу цивільним емігрантам, число яких невпинно зростало. Ці заходи знаходять своє підтвердження у звітах окремих робітничих відділів³³.

Стурбовані зменшенням матеріального забезпечення, старшини і підстаршини Німецького Яблонного звернулися 30 вересня 1921 р. з колективним листом до Є. Петрушевича. В ньому вони просили диктатора порушити питання про виділення УГА, як колишньому підрозділу австро-угорської армії, частини її колишнього військового фонду, поділеного між державами, що виникли на теренах вже не існуючої імперії. Також від них надійшла пропозиція в разі задоволення цього прохання створити спеціальний пенсійний фонд для нездатних до праці старшин і підстарший, а здоровим — надати умови для придбання фахових знань і забезпечення їх роботою³⁴.

Певним виходом із скрутного матеріального становища інтернованих стала інтенсивна відправка робітничих груп у всі куточки Чехословаччини. 1921 р. робітничих відділів уже налічувалося близько 70. Вони були розпорозені по Чехії, Моравії, Словаччині і Карпатській Україні. Найчисленніші знаходилися у Празі, Братіславі та їх околицях, поблизу Йозефова (Літомержиці, Терезин, Леопольдів, Рудольфів), у Чеських Будейовицях, Пардубицях, Пільзені, Трачанських Теплицях, Брно та ін. Робітничі групи (у складі яких знаходилося від кількох десятків до сотні і більше чоловік) працювали переважно при військових частинах, де залучали їх до вартової служби, праці в шпиталях, на воєнних складах, стрільницях, будівництві. Окремі сотні були зайняті на роботі в сільському господарстві, на залізницях, лісозаготівлях тощо. Для них був встановлений 8-годинний робочий день. У суботу працювали лише першу половину дня, недільні і святкові дні були вільними.

Члени робітничих відділів розташовувалися у казармах, забезпечувалися харчуванням, робочим одягом, постільною білизною і отримували платню. Остання залежала від економічних і політичних чинників, про що вже йшлося. На початку виїзду інтернованих на роботи 50 корон щоденно одержували старшини і 5 корон — стрільці, що становило третю частину оплати за таку ж саму роботу цивільного робітника³⁵. Зміни в оплаті відбулися влітку 1921 р. Згідно з розпорядженням Міністерства народної оборони від 21 червня 1921 р. вводилися нові нормування для робітничих сотень: 15 корон — для старшин, 4 корони — для старших десятників і вищих підстарший, 2,5 корони у день — для нижчих підстарший і десятників⁴⁰.

Оскільки платня членів робітничих сотень була більшою, ніж доплата таборитам, то працюючі виділяли певну частину свого заробітку в підтримку таборитів та їх сімей. Також певні кошти вони відраховували у фонди інвалідів та "Рідної школи" Галичини (одноразовий заробіток щомісячно), братам по зброї - - військовополоненим польських таборів — платили внески як члени культурно-просвітніх гуртків, товариств "Просвіти".

За період інтернування галичани розгорнули значну культурно-освітню роботу. Оскільки цю сторону їх життя досить докладно висвітлив один із перших дослідників історії української еміграції С. Наріжний, лише перелічимо основні форми цієї діяльності. У таборах побачила світ таборова преса, тут діяли свої театри, оркестри, хори, функціонували курси для неграмотних і малограмотних, гімназичної і вищої освіти, іноземних мов, ремісничі гуртки. Вся ця діяльність координувалася культурно-просвітніми гуртками.

Найпоширенішими їх заходами стали проведення в дні народження і смерті Тараса Шевченка "Тарасових тижнів", національних торжеств, присвячених роковинам ЗУНР, злуки ЗУНР і УНР, релігійних свят, систематичне висвітлення історії та культури українського народу, його визвольних змагань³⁷. Цими заходами культурно-просвітні гуртки намагалися підвищити національну свідомість таборитів, зменшити кількість дезертирів, утримати в таборах вояків до вирішення питання Східної Галичини.

Проте інтернування військових підрозділів УГА в Чехословаччині наближалось до неминучого кінця. Насамперед чехословацько-польські взаємини опосередковано позначалися на становищі галицьких легіонерів, поволі змінювали ставлення до них чехословацької влади. Його проявами стали вже згадані зменшення коштів на утримання таборитів та заробітної плати робітничим сотням, ліквідація таборів у Німецькій Яблонні і Ліберцях та переведення їх мешканців до Йозефова, посилене висилання робітничих сотень, скасування пільгового права проїзду залізничним транспортом тощо.

До цих переважно матеріальних важелів додалися і політичні. У серпні 1921 р. Міністерство зовнішніх справ Чехословаччини через Міністерство народної оборони звернулося до інтернованих українців із закликом до повернення у Східну Галичину, роблячи акцент на польській амністії стосовно УГА³⁸.

Такий крок чехословацьких владних структур негативно зустріла Головна команда УГА. Вона рекомендувала таборитам і робітничим сотням відповісти на нього мовчанням, оскільки з добровільним поверненням військовиків УГА до рідного краю припиниться будь-який спротив окупаційній політиці Польщі в Галичині і саме воно буде означати її фактичне визнання українськими галичанами на очах усього світу³⁹. Стосовно останнього аргументу, то він був на той час особливо вагомим, зважаючи на те, що саме тоді держави Антанти вирішували долю Східної Галичини — остаточно передати її під владу Польщі чи надати можливість встановлення в ній українського самоврядування.

Тому в серпні 1921 р. Головна команда УГА дала дозвіл лише наддніпрянцям на виїзд до УСРР. Водночас вона попередила про покарання всіх, хто буде видавати себе за них, і заборонила допуск до галичан представників радянської дипломатичної місії, які в ЧСР займалися репатріацією⁴⁰. Командування УГА прагнуло припинити розвал своїх військових частин і у "довірчих" наказах повідомляло робітничі сотні про переговори уряду ЗУНР на вищому рівні в Парижі і Лондоні стосовно долі Східної Галичини⁴¹.

На змінах, що відбулись у становищі УГА в Чехословаччині, позначилися міжнародні події 1921 р. Ризький радянсько-польський мирний договір (березень 1921 р.) посилив міжнародні позиції більшовицької Росії та Польщі і, водночас, поховав надію на відновлення самостійної Української держави, а відтак опосередковано вплинув на чехословацько-польські взаємини. Чехословаччина повинна була рахуватися з Польщею і

продовжити процес нормалізації відносин з нею, що почався після ухвали 28 липня 1921 р. Конференцією послів держав Антанти поділу Тешинської області Силезії між Чехословаччиною і Польщею. Його результати, здійснені переважно на користь Чехословаччини, хоча і викликали незадоволення самих мешканців Тешинської Силезії (чехів, поляків, німців), польських владних структур і опозиційних чехословацьких кіл, проте примусили конфліктуючі сторони 10 серпня перебрати владу на своїх теренах⁴².

У листопаді 1921 р. між Чехословаччиною і Польщею був підписаний договір про нейтралітет і зняття післявоєнних претензій⁴³. Його таємний додатковий протокол, що стосувався статусу західноукраїнських земель, визначив долю інтернованих у Чехословаччині частин УГА. В обмін на непідтримку Польщею словацького сепаратизму уряд Т. Масарика визнав східні кордони, встановлені Ризьким мирним договором, отже, і захоплення Східної Галичини і Західної Волині та пообіцяв підтримати цю фактичну анексію на рівні держав Антанти і не співробітничати з урядом ЗУНР⁴⁴.

Тому чехословацька влада не залишала спроб загітувати українських вояків до виїзду в Галичину. Стосовно однієї з них, зробленої в червні 1922 р., Є. Петрушевич писав у своєму листі від 7 липня 1922 р. Головній команді УГА: "З великим задоволенням довідався я, що на поновлений зазив, взиваючий Вас до добровільного повороту до Галичини, виданий чехословацькими військовими властями, з кінцем минулого місяця, відповіли Ви знову мовчанкою"⁴⁵.

Ця тактика не могла бути довготривалою. Відповіддю на подібні заклики чехословацького командування, зачитані в жовтні і грудні 1922 р. в Йозефові і робітничих відділах, стали колективні листи-протести. В одному із них члени робітничого відділу в Літомержицях підкреслювали, що можуть виконувати накази лише Головної команди УГА і повертатися в Галичину тільки з нею і урядом ЗУНР на заклик українського народу⁴⁶.

Однак верхівка УГА повинна була певною мірою реагувати на цей тиск і наказом команди "Українського військового табору в Йозефові" від 3 листопада 1922 р. підтвердила дозвіл стосовно повернення у Велику Україну. Вже 15 листопада 1922 р. із лав УГА звільнилися чотири стрільці-наддніпрянці⁴⁷.

Як і передбачали галичани, у вирішенні проблеми їх краю, а отже, і остаточної долі інтернованих в ЧСР українців, головним став міжнародний чинник. У березні 1923 р. Рада послів держав Антанти визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною. Цей акт змусив офіційні чехословацькі кола у ході розв'язання проблеми українських інтернованих зважати не лише на інтереси Польщі, а насамперед рахуватися з цією ухвалою держав-переможниць. Отже, обставини вимагали в останню чергу брати до уваги прагнення і настрої самих українських вояків.

Реакція ж інтернованих на дане рішення була бурхливою. Це підтверджують ситуаційні звіти робітничих відділів за січень-березень 1923 р., які надійшли до Головної команди УГА⁴⁸. Чільне місце в них відводилося акції протесту, що пройшла 24—25 березня в організованому порядку і майже за одним сценарієм у всіх робітничих відділах. У ці дні національної жалоби чи народного смутку (таке визначення дали їм галичани) організовувалися процесії, мітинги на головних площах або цвинтарях (там, де знаходилися українські могили), панахиди, промови, присяги на вірність українському народу, виконання українського гімну "Ще не вмерла України", збір коштів на "Рідний край". Деякі робітничі сотні приймали рішення в ці дні не відвідувати громадські місця.

Майже скрізь місцева влада з повагою і співчуттям поставилася до волевиявлення вояків УГА, і навіть в Леопольдові (що являв собою військово-містечко) чехословацькі старшини підтримали їх акцію. Проте в Терезині та Німецькім Яблонні заборонили мітинги на місцевих цвинтарях (де були поховані українські військовики), тлумачачи це як політичні демонстрації. Незважаючи на зусилля командантів робітничих відділів оприлюднити інформацію про згадані дні протесту, відповідні публікації з'явилися лише в Пільзені у чеській та німецькій пресі.

І хоча всі ці акції засвідчили однаковість інтернованих у Чехословаччині вояків УГА в осудженні пропольського рішення Антантою проблеми Східної Галичини, проте саме після нього почався процес остаточного розкладу їх військових частин. Інтерновані зрозуміли соціальну пригнобленість і безперспективність їх тодішнього статусу і почали інтенсивно шукати вихід із даного становища. Ті ж самі ситуаційні звіти і щоденники робітничих груп засвідчують, що вже в кінці квітня почався процес їх розпорошення. В них повідомлялося про звільнення з рядів УГА з метою цивільного проживання в ЧСР, виїзду за кордон, переважно до Канади, США, Франції, Німеччини і Австрії, а також повернення до Галичини і Великої України. Також почастишали випадки дезертирства, оскільки деякі вояки не чекали офіційного звільнення з лав УГА.

Дозвіл на виїзд в УСРР давала радянська місія у Празі. Але масового повернення в Україну не відмічалось. Від такого кроку застерігали вісті, що надходили звідти. В повідомленнях з радянської України згадувалося про переслідування тих, хто повернувся з еміграції. А у донесеннях агентів УГА із Галичини йшлося про накази місцевих польських властей батькам інтернованих в ЧСР писати, "щоб їх діти їхали додому, що їх тут не будуть переслідувати, в противному разі загрожували конфіскацією землі". Але батьки не вірили полякам, вважали, що ті "замкнуть" синів по поверненні і радили їм навчатися в Чехословаччині і повертатися лише із військом ⁴⁹.

Шукати вихід із невизначеного стану підштовхнуло інтернованих й розпорядження Міністерства народної оборони від 13 жовтня 1923 р. Відповідно до нього з 1 листопада 1923 р. всі мешканці таборів (без різниці рангу чи статі) дістають лише харчування і позбавляються жодних грошових додатків. На робітничих відділах всі забезпечуються харчуванням, старшини отримують 3 корони щоденно, а стрільці — 1,5 корони лише в робочі дні (тобто не оплачуються неділі і свята). Всі, хто планує виїхати додому, будуть мати безкоштовний квиток до прикордонної станції (котру оберуть) і п'ятиденне харчування (із застереженням про обов'язковий виїзд до 1 січня 1924 р.). Всі інші, хто не може повернутися додому, залишаються в ЧСР, але мусять знайти собі роботу, оскільки Міністерство народної оборони не буде ними опікуватися ⁵⁰.

Всі ці умови і заходи змушували українців звільнятися від інтернування та шукати інших засобів для існування. Легше це було робити старшинам, більшість яких володіли не лише військовою, але і цивільною професією і тому мали можливість працевлаштування або продовження студіювання у вищих навчальних закладах.

У гіршому становищі опинилися підстаршини і стрільці, які не мали такої спроможності. Це змушувало їх боротися за виживання як індивідуально, так і колективно. Одним із проявів останнього стало звернення на початку травня 1923 р. 25 підстарший і 40 стрільців довгослужбовців УГА до президента і міністра закордонних справ Чехословаччини з проханням надати їм громадянство і прийняти на службу до чехословацької армії. Причому їх делегація запевняла Т. Масарика у неможливості в силу політичних обставин повернення до Галичини і наголошувала на колиш-

ній службі ще в рядах армії Австро-Угорщини, в якій свого часу служили і його співвітчизники⁵¹.

Але не так просто було знайти роботу основній масі інтернованих та їх сім'ям у післявоєнній, знесиленій війною ЧСР. Тому чехословацький уряд йшов назустріч українським військовикам і згортав інтернування поступово. Наприкінці 1925 р. майно Йозефівського табору було продане українською ліквідаційною комісією, а виручені кошти відправлені Українському крайовому товариству опіки над інвалідами у Львові⁵².

Піклування про колишніх інтернованих в ЧСР взяв на себе Комітет опіки над емігрантами УГА, створений у травні 1923 р. відповідно до рішення Головної команди УГА. Його головою був призначений С. Смаль-Стоцький, що викликало незадоволення неофіційного представника ЗУНР у Празі Є. Левицького, котрий вважав опіку над емігрантами прерогативою свого відомства. Комітет займався питаннями репатріації, а також працевлаштування тих, хто з політичних причин не міг повернутися до України⁵³.

Отже, в Чехословаччині військові частини УГА знайшли притулок у найвідповідальніший період їх буття, коли вирішувалося питання їх подальшого структурного існування. Тут вони отримали не лише матеріальну підтримку, але і можливість розвивати свою боєздатність, військову майстерність, підвищувати свій професійний і освітній рівень.

Проте на їх становищі в цій країні позначилися як внутрішні, так і зовнішні чинники, що, в свою чергу, мали економічне і політичне підґрунтя. До перших належали економічна криза знекровленої війною Чехословаччини, вплив російської і української цивільної і військової еміграції, що зумовило обсяг матеріальної допомоги інтернованим українцям, а також антибільшовицька спрямованість президента Т. Масарика та його українофільські настрої.

Зовнішнім фактором, що виразно проявився у ставленні чехословацької влади до українських вояків, стали відносини Чехословацької Республіки з Польською Республікою і політика держав-переможниць стосовно останньої, зокрема відносно її протекторату над Східною Галичиною. Вузол усіх цих проблем привів до згортання інтернування військових угруповань УГА на теренах ЧСР, яке, природно, могло мати лише тимчасовий характер.

Відтак моральна і матеріальна підтримка, можливість адаптації, яку бійці УГА знайшли в Чехословаччині, дали їм змогу вистояти в тяжку для них годину, зберегти і накопичити сили для подальшої боротьби за вільну Україну.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 1—8; Терлецький М. Табор інтернованих в Німецькій Яблонні в Чехо-Словаччині // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). — Вінніпег, 1958. — С. 582.

² ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 17.

³ Терлецький М. Назв, праця. — С. 582.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 17.

⁵ Терлецький М. Назв, праця. — С. 583.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 26, арк. 1, 81.

⁷ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — С. 62.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 84, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 22, арк. 140; ф. 3530, оп. 2, спр. 11, арк. 11.

¹⁰ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 77, арк. 1-24.

¹¹ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 32, арк. 32.

¹² Там же, ф. 3530, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

- ¹³ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, акр. 11, 17-19.
¹⁴ Там же, спр. 32, арк. 32.
¹⁵ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 150, акр. 3, 9, 16, 35.
¹⁶ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 33, арк. 23 зв.
¹⁷ Там же, спр. 21, арк. 83, 131.
¹⁸ Там же, спр. 1, арк. 10.
¹⁹ Там же, ф. 3530, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
²⁰ Наріжний С. Назв, праця. — С. 65.
²¹ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 38, арк. 1-3; спр. 21, арк. 131.
²² Там же, спр. 1, арк. 9; спр. 125, арк. 1.
²³ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 112, арк. 1-Ю.
²⁴ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 62, арк. 61.
²⁵ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 40, арк. 3.
²⁶ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
²⁷ Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип. 3. — К., 1993. - С. 42.
²⁸ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 1, арк. 12.
²⁹ Slovensky nasiondlni archiv. Ministerstw zahraničnich veci Cescoslovenske Republiky. Kr. 56-K. j. 36942(12-11(1922)).
³⁰ Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994. — С. 30.
³¹ Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 42.
³² ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 34, арк. 1.
³³ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 158, арк. 17.
³⁴ Там же, ф. 3520, оп. 2, спр. 31, арк. 1-3.
³⁵ Там же, спр. 1, арк. 18-19.
³⁶ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 22, арк. 9.
³⁷ Наріжний С. Назв, праця. - С. 53-70.
³⁸ ЦДАВО України, ф. 3520, оп. 2, спр. 31, арк. 1-2.
³⁹ Там же, спр. 35, арк. 10.
⁴⁰ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 61, арк. 11.
⁴¹ Там же, арк. 30-35.
⁴² К і р с е н к о М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 рр. - К., 1997.- С. 283.
⁴³ K l i m e k A. K u b u E. Ceskoslovenska zahranicna politika 1918—1938/ Kapitoly z dejin mezinarodnich vztahu. - Praha, 1995. — S. 41.
⁴⁴ Віднянський С. В. Україна та "українське питання" в політиці Чехословаччини // Українська державність у XX столітті: історично-політологічний аналіз. — К., 1996. — С. 183.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4434, оп. 1, спр. 61, арк. 45.
⁴⁶ Там же, спр. 28, арк. 13.
⁴⁷ Там же, арк. 15.
⁴⁸ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 39, арк. 1-185.
⁴⁹ Там же, ф. 3530, оп. 2, спр. 11, арк. 46.
⁵⁰ Там же, ф. 4434, оп. 1, спр. 28, арк. 49.
⁵¹ Там же, ф. 3521, оп. 2, спр. 129, арк. 2, 15, 19, 20.
⁵² Там же, спр. 103, арк. 32, 33, 103.
⁵³ Там же, спр. 40, арк. 2, 3.